

Станислав Вълев / Stanislav Valev

ДЪРЖАВА ЛИ Е СТАРА ВЕЛИКА БЪЛГАРИЯ – ПРЕГЛЕД НА ХИПОТЕЗИТЕ И ОПИТ ЗА ПРИНОС КЪМ ПРОБЛЕМА С НОВИ АРГУМЕНТИ

Was Old Great Bulgaria a State – Review of Existing Hypotheses and an Attempt for Contribution with New Arguments

Abstract: At the beginning of the 7th century, the Bulgars established their state in the region of North Caucasus. This state has remained in history as Old Great Bulgaria. The kind of statehood they actually set up, however, is still uncertain. According to some scholars, it was not a real state. On the other hand, there are studies that allow us to investigate the problem in depth. By means of some anthropological and sociological research, combined with historical knowledge, we try to make a hypothesis on this subject. This is more like an attempt for contribution, but not only with well-known historical facts. In this paper, we present some definitions of statehood and its development. At the end, we seek to find new arguments on the topic by using a comparative method.

Keywords: statehood, Old Great Bulgaria, state, anthropology, sociology, comparison.

Стара Велика България е една изключително интересна и в същото време загадъчна тема. Проблемните въпроси са много, но така поставеният има първостепенно значение. Разрешаването му би сложило край на редица спорове, а широката публика би приела окончателно твърдението, че възникването на българската държавност трябва да се търси по-рано от 681 г.

За да се опитаме да допринесем за разрешаването на този проблем, в тази статия ще приложим сравнителен подход. Ще се опитаме да сравним това, което знаем за Стара Велика България, с разбиранията за държавност и нива на държавно управление, които са разработили и ни предлагат антрополози и социолози.

Коректният подход и основно историческият характер на текста изискват да започнем с историографски преглед по проблема, а след това да пристъпим към тълкуване и създаване на хипотеза.

Мненията по поставения в изследването въпрос са разнопосочни. Ако за В. Златарски¹, П. Мутафчиев² и Г. Баласчев³ Велика България е държава, то

за А. Бурмов става дума за прабългарски племенен съюз⁴. Интересно е как В. Ат. Василев разбира мнението на В. Златарски. Според него видният историк възприема Кубратова България като военноплеменен съюз. Авторът изказва това съждение, изхождайки от думите на Златарски, че Стара Велика България възникнала заради авторитета на мощен господар със силна ръка и държавнически способности, което било типично за азиатските държави⁵. За нас В. Василев неправилно разбира казаното от Златарски и задълбоченият поглед върху разбиранията и текста на последния показва, че той възприема Стара Велика България като държавно образувание.

„Политическо обединение“ е терминът, който използва Д. Ангелов⁶, а П. Петров пише за „големия племенен съюз“⁷.

Военноплеменните съюзи заемат важно място в прехода към държавност у българите. Именно едно такова определение за Кубратова България дава и П. Коледаров⁸. Без да дава подробности, авторът отбелязва, че Стара Велика България имала белези на държавност, но не може да се говори за нея като за истинско държавно обединение⁹. Тук той се съгласява с едно изследване на В. Гюзелев от 1979 г.¹⁰. Цитирайки С. А. Плетнъова, В. Гюзелев се съгласява, че основа за държавност може да създаде само земеделска или смесена земеделска-скотовъдна култура, а военноплеменните съюзи са живели от грабежи и данъци, което не им позволило да създадат висока култура¹¹. През същата 1981 г. Иван Венедиков пише за Велика България като за държава¹².

Няколко години по-късно за В. Гюзелев няма съмнение, че създаденото от Кубрат е първата българска държава¹³. Изследователят посочва, че личността на Кубрат била ключова за формирането на политическото обединение и налагане на рода Дуло като господстваща династия. За него сериозно влияние върху мисленето и действията му оказало прекараното време във Византия¹⁴.

Г. Владимиров предлага друг поглед върху Велика България и я определя като „родова държава“ от типа „подвижни държави“, тъй като тя възниква в епохата „на движението“¹⁵. В съчинението на този автор откриваме и едно определение за традиционно приетото понятие „държава“ в неговия юридически смисъл. Според това определение „държавата“ обвързва във властови отношения определен етнос, разполагащ с определена територия¹⁶.

Ж. Жеков поставя въпроса за държавността още в началото на частта, в която говори за Стара Велика България¹⁷. Той я определя с термина „държавна организация“, но подчертава, че това название ще се въвежда като „terminus tehnicus“¹⁸.

Една по-сериозна обосновка за характера на Велика България прави Цв. Степанов¹⁹. Авторът я определя като държава от типа „ранни държави“²⁰, споделяйки, че в своите изследвания П. Голдън (P. Golden)²¹ също я обявява за държава. Основните аргументи са няколко: наличие на свещен род (Голдън употребява думата „харизматичен“, която е възприета и от българските изследователи), от който произхождат владетелите, зачатъци на бюрократичен апарат, наличие на равнище на развитие, ясен териториален обхват и тери-

ториално деление²². Интересно е да се спомене, че същият Голдън отбелязва Стара Велика България като „племенен съюз“²³. Действително обяснението, което дава за Кубратова България, е поместено в част наречена „The Bulgar States“²⁴, а и на още едно място Стара Велика България е наречена „държава“ („state“), но в изложението си авторът споменава, че това е „племенен съюз“, който доброволно се е подчинявал на един владетел, а скоро след смъртта му той се разделя между синовете му. Всъщност, според автора племенният съюз е основен белег за държавност в света на степните народи. Солидарен с мнението на Цв. Степанов е и В. Ат. Василев²⁵. Като „ранна държава“ я определя и Ст. Йорданов²⁶.

С това логично обяснение, което донякъде осветлява характера на Кубратовото дело и степента на държавност по това време, Цв. Степанов наглед решава проблема за същността на Стара Велика България.

Струва ни се важно да отделим няколко реда и на думата „харизматичен“ в контекста на проблема за възникването на държавността, защото тя се използва както за главите на държавата, така и за родовете не само в българската историография, но и в чуждата. М. Вебер (M. Weber) смята, че е имало три типа авторитарно ръководство/водачество – харизматично, традиционно и законно/правно. Харизматичното ръководство е основано на вярата на хората в извънредните духовни качества или величие на лидера²⁷. М. Вебер представя тези форми на ръководство като „идеални типове“, които не е нужно да изглеждат точно по този начин в различните исторически случаи. Той не ги представя като еволюционни стъпки по пътя към създаването на държавата. Те служат за представяне на лидерството в егалитарните общества, вождествата (chiefdoms) и управлението в архаичните цивилизации²⁸.

От цитираните дотук трудове можем да отбележим няколко важни неща. Първата група изследователи изобщо не подлага на критика или не тълкува какво се крие зад споменатата от хронистите Стара Велика България. Споровете започват сякаш от края на 60-те години на XX в., когато изследователите се ориентират към лансиране на идеята за „съюз“/„обединение“, а не за държавност в чистия ѝ вид. Към 90-те години на XX в. забелязваме, че тенденцията отново клони към определяне на Кубратова България като държава, но вече с търсене на конкретни примери, които да докажат това. Естеството и линията, която следва нашето изследване, изисква по-пространен поглед именно върху конкретните примери, които да докажат, че Стара Велика България е била държава. Пред нас се откриват и три основни възможности: да отхвърлим това твърдение, да го подкрепим с нови аргументи или да изясним характера на Кубратова България, използвайки наличното познание, което ни дават изворите и изследванията на историците.

За да бъдем максимално коректни в изводите си, трябва да поставим още един въпрос: какво представлява самата държава и държавността и дали, търсейки началото на държавността в древните народи, не залитаме твърде често към сравнения с днешните разбирания за държава и държавност?

Според основната природа на държавата, тя представлява съвкупност от специални институции, които поддържат реда и структурите в обществото (стратификацията). Обикновено тя е концентрирана около основните принципи на организацията – йерархия, различни степени на достъп до основните ресурси, подчинение на официалните власти и защита на територията. Държавата трябва да се поддържа външно и вътрешно и тя прави това чрез идеологически и политически средствата, чрез поддръжка на военни сили и създавайки идентичност сред други сходни единици. Именно поддържането на този ред предизвиква появата на институциите²⁹.

Теориите за произхода на държавата са много и цялостното им обобщаване е трудоемка задача, но, използвайки няколко съчинения, в общи линии можем да ги представим в известна пълнота.

Р. Л. Карнейро (R. L. Carneiro) разделя теориите на две основни групи – за доброволно възникнала държавност и за принудително възникнала държавност³⁰.

Според една от най-разпространените теории, свързана с доброволното възникване, държавността се появява веднага, когато има земеделие. Според друга теория от същата група, държавността възниква, когато няколко селища, съществуващи в безводни райони, се обединят, за да поддържат иригационните съоръжения³¹.

В основата на причините за принудително възникване на държавност Карнейро поставя войната, но също така отбелязва, че тя не е единственият движещ фактор³². Един от застъпниците на тази теория е Ф. Опенхаймер (F. Oppenheimer)³³. Карнейро отбелязва, че според Опенхаймер държавност възниква когато уседнали земеделци комбинират силите си с тези на пастирски номади, но намира и слаби страни в това твърдение на немския учен³⁴. За нас обаче изследването на Опенхаймер е от водещо значение, защото той отбелязва, че *„военнолюбивата характеристика на номадите е основен фактор за създаването на държава, защото те имат възможността да задържат заедно уседнали раси, които иначе лесно биха се разпаднали“*³⁵. На твърденията на Опенхаймер ще обърнем внимание отново малко по-късно.

Още едно твърдение, отнасящо се до тази теория за възникването на държавите, изказва Е. Дженкс (E. Jenks)³⁶. Той отбелязва, че *„произходът на държавата или политическото общество трябва да се търси в развитието на изкуството на воюване“* и допълва, че *„исторически не е трудно да докажем, че всички политически общности от модерен тип дължат своето съществуване на успешни войни“*³⁷.

Карнейро въвежда като фактор за образуването на държавата и заобикалящата среда. Войната не е катализатор за държавно обединение там, където има излишък от обработваема земя. Но там, където обработваемите земи са разпръснати и не са много, завоеванието често е причина за възникване на сложна и централизирана система, която може да се нарече държава³⁸.

Като причина за политическата еволюция авторът посочва вътрешните промени, които са свързани с придобиването на нова земя и хора, които трябва да се администрират и управляват. Тази функция поемат военни лидери, които стават администратори и именно те са висшата администрация на владетеля. Техните функции включват събиране на данъци, военни задължения и организиране на хора за трудови дейности като строеж на пътища и крепости³⁹.

Наблюдават се и различия в това коя държава какви институции ще развие. Поставайки еволюцията на държавата в рамките на еволюционизма на културата и обществата, описан от Маршал. Д. Салинс (Marshall D. Sahlins) и Елман. Р. Сервиз (Elman R. Service), може да се определи, че всички държави имат общо ядро с особености в „скока“ към държавност, но последвалото развитие на определена държава, дори и на първобитна такава, е специфично, следователно местно адаптирано или различно⁴⁰.

Населението трябва да бъде контролирано в няколко смисъла на думата. Държавата трябва да има някакви средства за идентифициране на своите поданици и разграничаването на неподчинените. Това често се свързва с въвеждането на границите. Във всеки случай е нужно да се дефинира единица и да има индивидуалност и хора, които идентифицират себе си с тази единица. Понякога това включва конструирането на разновидности от категории за принадлежност. Държавата трябва да се справя с проблеми и така възникват държавните норми, свързани със санкции⁴¹. Държавата трябва да установи и поддържа суверенитет, което може да се възприеме като идентификация и монопол върху правото на контрол върху населението и територията⁴². Усложняващо състава и анализа на зараждащите се държави е и развитието на социален сектор, който стои под владетелите, но действа като орган на контрола. Това е бюрокрацията, която може да е военна, духовна или от хора, от които зависи важен ресурс⁴³.

Причините за възникване на държавите сред народите от степите могат да бъдат няколко. Една от тях е основната дейност на номадите – скотовъдството. Тъй като добитъкът и притежателите му сменят сезонно местообитанията си в рамките на вече познати пасища, това означава, че те не се лутат безцелно, което им позволява да се занимават и със земеделие. Може би тези комбинирани занимания създават предпоставки за възникването на начални форми на социална организация или държавност⁴⁴. Отбраната от заплаха, която идва извън номадското общество, също е била причина за акумулиране на държавно-формиращи процеси⁴⁵. Началото на процеси, формиращи държавност, мога да бъдат и контактите с уседнали общества, които най-често се осъществявали чрез нападения, търговия или съюзи⁴⁶. Съперничеството между самите номади за контрол над пасища или ценни ресурси е предпоставка за съюзяване и формиране на победоносно племенно обединение, което гарантира контрола⁴⁷. Търговията също може да се приеме като катализатор за обединения, които имат държавен или преддържавен характер. Според О. Прицак (O. Pritsak) основно въздействие върху тези процеси има международната търговия. Между племе-

ната, населяващи степите, се създават съюзи, които да гарантират търговските артерии, а лидерите на съюзите се облагодетелстват от тази дейност⁴⁸.

Както отбелязахме по-горе, отново ще се върнем на анализа на Опенхаймер. Според него пастирските племена развили елементи на държавност, а сред племената, които напреднали повече в развитието си, то достигнало до завършеност с единственото изключение, че липсвало окончателното очертаване на строго определена територия⁴⁹. Един от тези елементи бил наличието на социално разслоение на база притежание на натрупано богатство, а също така наличието на робство⁵⁰. Всъщност държавата има икономическа база, която почива на експлоатацията⁵¹. За пастира номад става нормално да изкарва прехраната си чрез военни средства и да експлоатира останалите хора като работна сила⁵². Редът и дисциплината позволяват на такива общества да се придвижват бързо, което се отразявало и на начина им на воюване, на лова и на мирните преселения, а това направило номадите непреодолими, докато държавата развивала висока и стабилна организация⁵³. Поставяйки номадите в началото на генезиса на държавата, авторът определя шест стъпки по пътя към този генезис⁵⁴.

Друг поддръжник на теорията на „конflikта“ като катализатор за държавна организация е Хърбърт Спенсър (Herbert Spencer). Тук става въпрос за външен конфликт между цели общества. Х. Спенсър приписва въздигането/раждането на държавата на войната заедно с важното развитие на правната, икономическата и религиозната организация. Тя би могла да отбере силните и способните, елиминирайки слабите или подчинявайки ги на по-силните. Това е често срещано при успешни военни кампании, което води до създаването на военни институции, които запазват въздействието си и в мирно време. Ако войната или заплахата от врагове е продължителна, подчинението на определена социална прослойка или група хора на военното командване става относително по-стабилно. Това е важният фактор, който води слабо обединено общество към по-консолидирано с основен управляващ център. Независимите локални центрове стават зависими от основния управляващ център⁵⁵.

Изключително важен за тюркските племена е лидерът, който се превръща в своего рода основен елемент на държавност. Той често е военен предводител, от чието име често произтича и името на самите племена⁵⁶. Военните победи често дават възможност на вождя да засили своя авторитет, снабдявайки с плячка своите подчинени. Така той доказва своята харизма като военачалник и дипломат⁵⁷. В един момент вождовете стават признати или поставени на мястото си свише ханове или кагани. Те управляват, защото това е постановено „отгоре“ и защото владеят бъдещето на държавата⁵⁸.

Особен момент в развитието на държавността е периодът, наречен *chiefdom* (термин, преведан като вождество, вождизъм и т.н.). Това е период, в който за първи път се прави опит да се създаде йерархия и да се премахне локалната автономия на общините. Според някои изследователи този период е абсолютно задължителен за всички общества⁵⁹. Теорията за т.нар. *chiefdom* е

добре обобщена и обяснена от Елман. Р. Сервиз. Това е форма на държавност, при която е налице централизирано ръководство, наследствен йерархичен статут, договорености с аристократичен етос, но не официално, законен апарат за репресивни действия⁶⁰. Вождовете и властимащите около тях не произвеждат провизии, но приемат или изискват дарове или данъци (такси)⁶¹.

И така, след направения дотук анализ чрез привеждане на различни научни обосновки относно това какво е държава, какво може да катализира създаването на държава и какви могат да бъдат причините за възникването ѝ, пред нас се открива последната стъпка преди заключението, а именно да отнесем гореказаното към това, което знаем за Стара Велика България и да достигнем до заключение.

Прабългарите са номади, което изключва възможността земеделието да бъде фактор за държавност при тях и в същото време ни отдалечава от схващането за доброволно възникнала държавност. По-горе отбелязахме, че възможните причини за начало на държавност при номадите могат да бъдат няколко. От посочените от Голдън основни причини, даващи началото на номадските държави, за нас катализиращи в случая на Стара Велика България са отбраната от външна заплаха, която идва извън номадското общество и съперничеството между самите номади. Според нас не е нужно заплахата да идва от уседнало общество, което да е чуждо на номадите. Тя може да идва от друго номадско общество, което по определена причина има завоевателни амбиции, които заплашват другите номади. Следвайки тази концепция, достигаме до заключението, че Стара Велика България се създава в резултат на съперничество между самите номади, тъй като се обособява като отделна от Западния тюркски каганат, който е друга номадска държава, а основен фактор, който поддържа съществуването ѝ, е външната заплаха, която може да идва от много места – авари, хазари, тюрки.

Веднъж приели тази хипотеза за началото на държавността сред българите в Северното Причерноморие, следва да приемем философията на Опенхаймер, Дженкс и Спенсър, които определят войната като основен фактор за възникване на държавност⁶². Съществуването на постоянна заплаха налага и постоянното присъствие на военни из контролираната територия, които да поддържат спокойствието и да защитават територията. Според Спенсър това е предпоставка за възникване както на администрация, така и на пряка зависимост на периферията от центъра и ние напълно се съгласяваме с това твърдение. Както правилно отбелязва Карнейро, административните функции се приемат от военни лидери, които изпълняват ролята на администрация на владетеля. В нашия случай това са синовете на Кубрат, които управляват различните области на Стара Велика България и разполагат с военни единици от редиците на основното племе, това на уногундурите. Такова администриране, макар и от номадски тип, е сигурен признак за наличие на граници и опит за тяхното защитаване. А границите, както правилно обобщава в своя труд Фрид, са задължителни, когато търсим признаци на държавност. Ще се въздържим

да посочим връзките на Кубрат с ромейския двор като податка за държавност, защото са известни и случаи, в които „варварски“ вождове са съюзници на Византия, без да имат държава.

Двата абзаца дотук ни позволяват да твърдим, че Кубратова България е далеч от примитивното съществуване и се доближава изключително много дори до класическото определение за държава, което приложихме⁶³. Не можем да отречем, че в своята същност Кубратовата държава е представлявала племенен съюз, но тъй като чрез администриране властта ограничава местните вождове, тя достига до едно по-високо ниво. Намираме за коректно да се признае изключителната важност на различните племена в състава на държавата, тъй като те са нейното ядро, но всъщност точно те се явяват причината за създаването и наличието на по-сложна система, която ние вече нарекохме държавност или държавна система. Последният въпрос, на който трябва да отговорим, е свързан с характера на тази държава.

Вече отбелязахме, че някои изследователи определят Стара Велика България като държава от типа *chiefdom*. Трудно е да отхвърлим това твърдение, тъй като процесът на развитие е дискуссионен и това дава възможност постоянно да се приведат аргументи „за“ или „против“. Определението на Сервиз за *chiefdom*⁶⁴ отлично пасва на всичко, което казахме дотук – имаме наследствен йерархичен институт, централизирано ръководство (или поне опит за поддържане на такова), а вождовете приемат данъци и такси. Един въпрос обаче насочва вниманието и в друга посока. Дали всъщност Стара Велика България не е завършена държава, но от номадски тип, защото ние вече показахме, че тя има много общи неща с други държави на народи от *Rax Nomadica*, и дали опитът за отнасянето ѝ към общия еволюционен модел на държавност и универсиализиране не е погрешен?

Трудно ще отговорим на този въпрос, тъй като това би било в професионалните компетенции на социолозите и антрополозите, но поне можем да направим опит за обобщение. Стара Велика България е била държава – този извод се налага вследствие на всичко, което посочихме по-горе. Към VII в. тя е притежавала всички особености на номадския тип държави – тип, който има свой собствен характер, породен от средата, в която живеят народите от *Rax Nomadica*. Тя коректно би могла да бъде отнесена към етапа на развитие, наречен *chiefdom*, но само ако я поставим в контекста на общата еволюционистка теория за развитие на държавността.

В началото на тази част открихме три възможности: да отхвърлим твърдението, че Стара Велика България е била държава, да го подкрепим с нови аргументи или да изясним характера на Кубратова България, използвайки наличното познание, което ни дават изворите и изследванията на историците. Като резултат от направения анализ, се присъединихме към по-съвременното мнение в историографията, определящо Кубратова България като държава. Надяваме се, че предложихме по-различен поглед към проблема и допринесохме към разрешаването му с приведането на още аргументи. Повдигнахме

и един въпрос, на който предстои да се търси отговор, а именно правилно ли е да се опитваме да отнасяме Стара Велика България към универсалното еволюционистко развитие на държавите или трябва да ограничим търсенията си само до традициите на номадските народи и основният ни труд да е насочен към разрешаване на проблема кога едно номадско обединение става държава.

БЕЛЕЖКИ / NOTES

¹ **Златарски, В. Н.** История на българската държава през средните векове. Т. 1. София, 1918, 92–96.

² **Мутафчиев, П.** История на българския народ. Т. I. София, 1943, 84–91.

³ **Баласчев, Г.** Върху държавното и военно устройство на старобългарската държава. – Минало, 1, (1009), с. 108.

⁴ **Бурмов, А.** Въпроси за историята на прабългарите. – В: Сб. Избрани произведения. Т. I. София, 1968, 69–75.

⁵ **Василев, В.** Древните българи. Факти, хипотези, измислици. София, 2009, с. 352.

⁶ **Ангелов, Д.** Образуване на българската народност. София, 1971, с. 190.

⁷ **Петров, П.** Образуване на българската държава. София, 1971, с. 190.

⁸ **Коледаров, П.** По характера на българската държава в началния ѝ период VII–VIII в. – Правна мисъл, 3, (1981), с. 24.

⁹ Пак там.

¹⁰ **Гюзелев, В.** Икономическо развитие, социална структура и форма на социална и политическа организация на прабългарите до образуването на българската държава VI–VII в. – Археология, 4, (1979), с. 18.

¹¹ Пак там.

¹² **Венедиков, И.** Административна уредба на първата българска държава. – В: Сб. България 1300. София, 1981, 139–159.

¹³ История на България. Т. I. История на Средновековна България VII–XIV в. София, 1999, с. 79.

¹⁴ Пак там.

¹⁵ **Владимиров, Г.** Дунавска България и Волжка България. Формиране и промяна на културните модели (VII–XI в.). София, 2005, с. 32.

¹⁶ Пак там.

¹⁷ **Жеков, Ж.** Византия и България. Военна администрация VII–IX в. София, 2007, с. 219.

¹⁸ Пак там.

¹⁹ История на българите. Т. I. От древността до края на XVI в. София, 2003, 54–56.

²⁰ Пак там. 54.

²¹ **Golden, P.** An Introduction to the History of Turkic People. Ethnogenesis and State – Formation in Medieval and Early Modern Eurasia and the Middle East. Weisbaden, 1992.

²² История на българите....., с. 55.

²³ **Golden, P.** Op. cit., p. 245. Точното определение, което дава е следното: “*We know little else about Qubrat’s activities. He died sometime in the 660’s (some scholars*

place his death in 642), having first instructed his 5 sons “never to separate their place of dwelling from one another, so that by being in concordance with one another, their power might thrive”. As subsequent events show, this was only a loosely held tribal union. The brothers soon broke apart.”

²⁴ Ibid., вж. Table of contents, ix.

²⁵ **Василев, В.** Цит. съч., с. 235.

²⁶ **Йорданов, Ст.** За социално-политическата организация на Кубратова Велика България. I. Племенната общност на уногундурите, Patria Onoguria и Велика България. – В: Сб. Българите в Северното Причерноморие. Том. V. Велико Търново, 1996, с. 50.

²⁷ **Service, E. R.** Origins of the State and Civilization. The process of cultural evolution. New York, 1975, p. 40. Цит. по: **Weber, M.** The Theory of Social and Economic Organization. New York: Oxford University Press, 1947, pp. 210–406.

²⁸ Ibid.

²⁹ **Fried, H. M.** The Evolution of political society. An Essay in Political Anthropology. New York, 1967, p. 235.

³⁰ **Carneiro, R. L.** A Theory of the Origin of the State. Studies in Social Theory, №3. Menlo Park, CA: Institute for Humane Studies, 1977, p. 4.

³¹ Пак там, 4.

³² **Carneiro, R. L.** Op. cit., p. 6.

³³ **Oppenheimer, F.** The State – Its History and Development. Translated by John M. Gitterman. New York, 1926.

³⁴ **Carneiro, R. L.** Op. cit., p. 6.

³⁵ **Oppenheimer, F.** Op. cit., pp. 54–55.

³⁶ **Jenks, E.** A History of Politics. Harrisburg, 1900.

³⁷ Ibid., p. 73.

³⁸ **Carneiro, R. L.** Op. cit., pp. 7–12.

³⁹ Пак там. 8.

⁴⁰ **Fried, H. M.** Op. cit., p. 236.

⁴¹ Ibid., p. 236.

⁴² Ibid., p. 237.

⁴³ Ibid., p. 239.

⁴⁴ **Golden, P.** Op. cit., p. 3.

⁴⁵ Ibid., p. 7.

⁴⁶ Ibid., p. 8.

⁴⁷ Ibid., p. 9.

⁴⁸ **Pritsak, O.** The Origin of Rus. – Russian Review, Vol. 36, No. 3, (1977), pp. 263–264. Сравни с **Golden, P.** Op. cit., p. 10.

⁴⁹ **Oppenheimer, F.** Op. cit., p. 33.

⁵⁰ Ibid., p. 34.

⁵¹ Ibid., p. 40.

⁵² Ibid., p. 42.

⁵³ Ibid., pp. 44–45.

⁵⁴ Ibid., pp. 51–81.

⁵⁵ **Service, E. R.** Op. cit., pp. 38–39.

⁵⁶ **Golden, P.** Op. cit., p. 5.

⁵⁷ Ibid., p. 8.

⁵⁸ Ibid., p. 11.

⁵⁹ История на българите..., с. 45.

⁶⁰ Service, E. R. Op. cit., p. 16.

⁶¹ Ibid., p. 212.

⁶² Това е т.нар. принудително възникнала държавност.

⁶³ Виж бел. 29 и определението към нея.

⁶⁴ Виж бел. 60 и определението към нея.

ЛИТЕРАТУРА / REFERENCES

Ангелов, Д. Образуване на българската народност. София, 1971 [Angelov, D. Obrazuvane na balgarskata narodnost. Sofia, 1971].

Баласчев, Г. Върху държавното и военно устройство на старобългарската държава. – Минало, 1, (1909), 96–117 [Balashev, G. Varhu darzhavnoto i voenno ustroystvo na starobalgarskata darzhava. – Minalo, 1, (1909), 96–117].

Бурмов, А. Въпроси за историята на прабългарите. – В: Сб. Избрани произведения. Т. I. София, 1968, 50–76 [Burmov, A. Vaprosi za istoriyata na prabalgariite. – V: Sb. Izbrani proizvedenia. T. I. Sofia, 1968, 50–76].

Василев, В. Древните българи. Факти, хипотези, измислици. София, 2009 [Vasilev, V. Drevnite balgari. Fakti, hipotezi, izmislitsi. Sofia, 2009].

Венедиков, И. Административна уредба на първата българска държава. – В: Сб. България 1300. София, 1981, 139–157 [Venedikov, I. Administrativna uredba na parvata balgarska darzhava. – V: Sb. Bulgaria 1300. Sofia, 1981, 139–157].

Владимиров, Г. Дунавска България и Волжка България. Формиране и промяна на културните модели (VII–XI в.). София, 2005 [Vladimirov, G. Dunavska Bulgaria i Volzhka Bulgaria. Formirane i promyana na kulturnite modeli (VII–XI v.). Sofia, 2005].

Гюзелев, В. Икономическо развитие, социална структура и форма на социална и политическа организация на прабългарите до образуването на българската държава VI–VII в. – Археология, 4, (1979), 12–21 [Gyuzelev, V. Ikonomicheskoto razvitie, sotsialna struktura i forma na sotsialna i politicheska organizatsia na prabalgariite do obrazuvaneto na balgarskata darzhava VI–VII v. – Arheologia, 4, (1979), 12–21].

Жеков, Ж. Византия и България. Воена администрация VII–IX в. София, 2007 [Zhekov, Zh. Vizantia i Balgaria. Voenna administratsia VII–IX v. Sofia, 2007].

Златарски, В. Н. История на българската държава през средните векове. I. 1. София, 1918 [Zlatarski, V. N. Istoria na balgarskata darzhava prez srednite vekove. I. 1. Sofia, 1918].

История на българите. Т. I. От древността до края на XVI в. София, 2003 [Istoria na balgarite. T. I. Ot drevnostta do kraia na XVI v. Sofia, 2003].

История на България. Т. I. История на средновековна България VII–XIV в. София, 1999 [Istoria na Bulgaria. T. I. Istoria na srednovekovna Balgaria VII–XIV v. Sofia, 1999].

Йорданов, Ст. За социално-политическата организация на Кубратова Велика България. I. Племенната общност на уногундурите, Patria Onoguria и Велика България. – В: Сб. Българите в Северното Причерноморие. Том. V. Велико Търново, 1996, 49–70 [Yordanov, St. Za sotsialno-politicheskata organizatsia na Kubratova Velika Balgaria. I. Plemennata obshtnost na unogundurite, Patria Onoguria i Velika Balgaria. – V: Sb. Balgarite v Severnoto Prichenomorie. Tom. V. Veliko Tarnovo, 1996, 49–70].

Коледаров, П. По характера на българската държава в началния ѝ период VII–VIII в. – Правна мисъл, 3, (1981), 19–34 [**Koledarov, P.** Po haraktera na balgarskata darzhava v nachalnia y period VII–VIII v. – Pravna misal, 3, (1981), 19–34].

Мутафчиев, П. История на българския народ. Т. I. София, 1943, 84–91 [**Mutafchiev, P.** Istoria na balgarskia narod. T. I. Sofia, 1943, 84–91].

Петров, П. Образуване на българската държава. София, 1971 [**Petrov, P.** Obrazuvane na balgarskata darzhava. Sofia, 1971].

Carneiro, R. L. A Theory of the Origin of the State. Studies in Social Theory, №3. Menlo Park, CA: Institute for Humane Studies, 1977, pp. 3–21.

Fried, H. M. The Evolution of Political Society. An Essay in Political Anthropology. New York, 1967.

Golden, P. An Introduction to the History of Turkic People. Ethnogenesis and State - Formation in Medieval and Early Modern Eurasia and the Middle East. Weisbaden, 1992.

Jenks, E. A History of Politics. Harrisburg, 1900.

Oppenheimer, F. The State – Its History and Development. Translated by John M. Gitterman. New York, 1926.

Pritsak, O. The Origin of Rus. – Russian Review, Vol. 36, No. 3, (1977), pp. 249–273.

Service, E. R. Origins of the State and Civilization. The Process of Cultural Evolution. New York, 1975.

Weber, M. The Theory of Social and Economic Organization. New York: Oxford University Press, 1947.